

MILANA ČERNELIĆ

OBIČAJNO-PRAVNI I IMOVINSKI ASPEKTI ŽIVOTA U OBITELJSKIM ZADRUGAMA LIKE

Milana Černelić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3
HR 10000 Zagreb
mcerneli@ffzg.hr

UDK: 392.3(497.5 Lika)
340.141(497.5 Lika)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2009-10-05

U ovome radu se istraživanja običajno-pravnih i imovinskih značajki zadružnog obiteljskog života temelje na objavljenim i neobjavljenim radovima o obiteljskim zadrugama u Lici. Razmatra se suodnos običajnog prava, tradicije, državnog zakonodavstva i zadružnog obiteljskog života te utjecaj agrarne krize i ekonomske emigracije na nestajanje zadruga ili njihovo opstajanje u specifičnim prilagođenim oblicima. Ukazuje se na važnost vanjskih i unutarnjih čimbenika na diobene procese i raspadanje zadruga od sredine 19. do kraja 20. stoljeća, na upravljanje zadrugom, gospodarenje i pitanje privatnog vlasništva u starijim zadrugama i u njihovim specifičnim oblicima u završnoj fazi zadružnog života.

Ključne riječi: obiteljska zadruga, običajno pravo, upravljanje, privatna imovina, Lika

1. Uvod

Istraživanje običajno-pravnih i imovinskih značajki zadružnoga obiteljskog života temelji se na objavljenim i neobjavljenim radovima o obiteljskim zadrugama. Komparacijom podataka iz raznih izvora nastoje se utvrditi čimbenici koji su na ovom području utjecali na ustroj obiteljskog života organiziranog na osnovi suživota srodnika i zajedničkog gospodarenja u jednoj

široj obiteljskoj zajednici. U novije vrijeme u etnološkim radovima o obitelji prevladava upotreba termina proširena obitelj umjesto obiteljska zadruga, koju je u hrvatskoj etnologiji utemeljio M. Gavazzi, dok se u povijesnoj literaturi za taj oblik obiteljske zajednice najčešće koristi izraz kućna zadruga¹. Prikaz običajno-pravnih i imovinskih aspekata ličkih obiteljskih zadruga omogućit će izvori u kojima o njima pronalazimo podatke. U tu svrhu poslužiti će i podatci koje o zadrugama donosi B. Bogišić, premda su podatci koje donosi još nedovoljno precizno locirani (Lika oko Velebita), ali mogu poslužiti kao opći uvid u osnovna obilježja zadružnog života u tom dijelu Like u 19. stoljeću.² Približno istog vremenskoga određenja je i opis zadruga u Smiljanu i Trnovcu Mile Miškulina, koji je pohranjen u rukopisnoj zbirci HAZU, u kojemu se donose podatci o zadružnom ustroju u završnoj fazi postojanja Vojne krajine, kao i u vrijeme razvojačenja, dakle, u vremenu kada je intenzivnije započelo raslojavanje ovakvoga oblika obiteljskih zajednica.³ Iz nešto kasnijeg vremena potiče opis zadružnog života u Ivčević Kosi kod Perušića, koji preciznije podatke donosi o zadružnom životu do sredine 19. stoljeća, a kasniji oblici novoustrojenih zadruga nakon diobe tek su okvirno opisani. Monografija o narodnom životu i običajima u Kompolju kod Otočca donosi podatke o zadruzi Grčević, a dijelom se dotiče i zadružnog života uopće u Kompolju, od 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća. Dakle, oba izvora prate sudbinu pojedinih zadružnih obitelji kroz dulje vrijeme, osobito u ranijoj fazi, do njihove konačne diobe.⁴ Noviji opisi zadruga također nastoje prikazati povijest konkretnih obitelji onoliko daleko u prošlost koliko sjećanja njihovih živućih članova sežu, ali prvenstveno prate završnu fazu njihova postojanja, oblike organizacije i upravljanja, obiteljskih odnosa, gospodarskih prilika, te uzroke njihove diobe.⁵ Budući da se radi o opisima individualnih obiteljskih zadruga, mogu se uočiti različite okolnosti koje su odredile sudbinu pojedinih među njima. Tako je, primjerice, opis zadruga u Trnovcu temeljen na predaji koju je kazivač čuo od svojih starijih predaka i sumještana, budući je ovdje zadružni život okončao početkom 20. stoljeća, te izravnih svjedoka njihovu postojanju više u toj sredini nije bilo, što za taj lokalitet potvrđuje i stariji spomenuti rukopis, dok se drugi

¹ Usp. M. GAVAZZI, 1978; J. ČAPO ŽMEGAČ, 1998; D. ROKSANDIĆ, 1988; D. PAVLIČEVIĆ, 1989.

² B. BOGIŠIĆ, 1874. Na pitanja terminoloških razlika, za i protiv jednih ili drugih, ne ću se posebno osvrnuti u ovome radu.

³ M. MIŠKULIN, 1898, ONŽO HAZU sign. SZ 55.

⁴ M. HEĆIMOVIĆ-SESELJA, 1985; J. GRČEVIĆ, 2000.

⁵ Riječ je o rukopisnoj građi koja se prikupljala u okviru projekta Seljačke obiteljske zadruge u 19. i 20. stoljeću voditelja Milovana Gavazzija, pohranjena na Odsjeku na etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

opis temelji na iskazu jednoga živućeg člana zadružne obitelji, koja se održala do sredine 20. stoljeća.⁶ Zanimljiv je treći primjer zadruga, koja je opstala do devedesetih godina 20. stoljeća, o kojoj se iznose saznanja o zadružnom životu u drugoj polovici 20. stoljeća. Riječ je o posve iznimnom i netipičnom obliku obiteljskog života u doba socijalizma, tako da je na primjeru ove zadruge moguće pratiti mijene u načinu života jedne zadružne obitelji, polazeći od starijih naraštaja (o tome nema puno podataka), sve do konca njihove egzistencije na pragu 21. stoljeća. Takvi su prikazi rijetkost, jer se o zadrugama ponajviše pisalo po sjećanju ili predaji, u prvom redu zato što se radi o pojavama koje pripadaju nekim minulim vremenima.⁷ Već je i na temelju okvirmog uvida u primjere zadruga u Lici uočljivo da je riječ o prikazima zadružnih obitelji različitog vremenskog presjeka, istovremeno i različitih obiteljskih sudbina.

Zanimljivo je pratiti kakve su posljedice ekonomskih migracija na sudbinu zadružnog života. Na općoj razini ona je utjecala na raspad zadruga, no pojedini primjeri opstojnosti zadružnog života pokazuju da to ne mora uvijek biti uzrok diobama zadruga i da ta činjenica ima odraza na njihove specifične oblike, kao i na način privređivanja i upravljanja. Pojedini opisi odnose se na nekoliko zadružnih naraštaja, ali je uočljivo da nisu sve te faze podjednako temeljito razrađene, tako da u konačnici raspoložemo s neujednačenom građom, što otežava komparativni postupak i donošenje određenijih zaključaka. Pri razmatranju konkretnih pojava iz zadružnog života te će se pojedinosti posebno naznačiti i na temelju raspoložive građe dati uvid u običajno-pravne okvire i imovinsku uvjetovanost pojedinih specifičnih oblika ovih obiteljskih zajednica. S jedne strane, različitost uzoraka zadruga koje se u ovome radu razmatraju otežava komparativni postupak, no s druge strane, daje objektivniji uvid u moguće varijacije i ukazuje na važnost opreza pri stereotipizaciji karakteristika obiteljskog života na jednom širem području, čemu su nerijetko i sami autori koji daju prikaze zadružnog života katkada skloni. Ovdje također dolaze do izražaja značajna polazišta pri istraživanju zadružnog života, na koja je upozorio još M. Gavazzi, da je potrebno istražiti veći broj individualnih zadružnih obitelji i na temelju tih podataka donositi sintezu nekih njezinih značajki, sintezu zadružnog života uopće ili u određenim regionalnim okvirima, ali pritom biti svjestan da bi se *jedva mogle naći dvije obiteljske zadruge koje bi imale posve jednaku strukturu, iste vlasničke odnose, isti poredak u radu i življenju, i ne uzevši u obzir razlike u broju članova i njihovim rodbinskim*

⁶ M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ 133; M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ 134.

⁷ M. ČERNELIĆ, 2000.

*odnosima, kakvoći i količini pokretne i nepokretne imovine, kao i drugim svojstvima, koja su, prirodno, kod svake zadruge posve individualna, neponovljiva.*⁸ Iz tih razloga i dalje ostaju otvorene mogućnosti dopunjavanja predodžbi o važnosti običajno-pravnih i imovinskih značajki zadružnog života, budući da kvantitativno, katkada i kvalitativno, izvori o ovoj pojavi nisu dovoljno iscrpni i tek bi je trebalo podrobnije istražiti na području Like.

2. Običajno pravo, tradicija, državno zakonodavstvo i obitelj

Sadržaj pojma "običajno" ili "narodno" pravo različito se tumači. Dio pravnik i etnolozi smatrali su ga *terminom koji podrazumijeva sve nepisane norme društvenog ponašanja, ekonomskih i društveno-porodičnih odnosa (uključujući i moralne vrednote), koje su postojale i razvijale se u tradicijskim, seoskim sredinama, regulirajući interni život tih društvenih zajednica neovisno o zakonskim, postojećim pravnim normama države.*⁹ Pritom valja imati na umu da *tradicija osigurava kontinuitet kulturnog nasljeđa u historijskom razvoju. Kulturno nasljeđe, pak, živi neovisno o državnom uređenju, ali relativno zavisno o društvenom sistemu (feudalizam, kapitalizam, socijalizam), u kojemu s izvjesnim zakašnjenjem oblikuje više ili manje nove modele odnosa i ponašanja.*¹⁰ Usporedo s običajno-pravnim reguliranjem tradicijskog nasljeđa istovremeno nastaju i postoje državni zakoni, koji se u svojim počecima temelje na običajnom pravu (primjerice, Poljički statut), ali i kroz dulje povijesno razdoblje uvažavaju određene običajno-pravne norme. Na taj način uvođenjem državnih zakona počinje jačati pravni dualizam. *To je vrijeme razvoja snage države i njihove snažne presije za nadjačavanjem snage Zakona nad običajno-pravnim normama, koje se reduciraju, ali ne nestaju, već kao otpor tradicijskih sredina, učvršćuju se kao regulativi internog života sela, porodičnih odnosa, nasljedstva, bračnih odnosa, međuljudskih i proizvodno-trgovačkih odnosa ... Sve do 19. stoljeća običajno pravne norme utjecale su i na oblikovanje Zakona u duhu narodne tradicije.*¹¹ U razumjevanju važnosti običajnog prava pri upoznavanju "narodnog" života značajan je doprinos pravnik Baltazara Bogišića, koji ukazuje na važnost uvažavanja običajnog prava pri zakonskom normiranju seoske obitelji. Konstatira da u vrijeme raslojavanja zadružnih obiteljskih struktura nastaju *"cijele gomile različitih*

⁸ M. GAVAZZI, 1978, 81.

⁹ V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, 1984, 52.

¹⁰ V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, 1984, 53-54.

¹¹ V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, 1984, 54-55.

formi obitelji" različitim strukturom ali s istim odnosima ... ukazuje da društveno-ekonomski odnosi omogućuju obnavljanje seoskih zadružnih odnosa, iako se već krajem 19. stolj. dijeljenjem zadruge oblikuju razvijeniji novčani odnosi među članovima obitelji a osobno vlasništvo jača ... Nerazumijevanje sustava života i odnosa unutar seoskih obiteljskih oblika, kao i srodstvenih odnosa smatrao je glavnim razlogom za krivo tretiranje imovinskih i nasljednih odnosa, što je rezultiralo velikim problemima pogotovo pri diobama obiteljskih zajednica. Pritom je Bogišić postao svjestan da se radilo o nerazumijevanju kulture seoskog stanovništva te podređenosti pojedinca i njegovih osobnih interesa kolektivu, prvenstveno obitelji, ali i široj lokalnoj zajednici.¹² Kada je riječ o zadrugama, upravo za takvo razumijevanje značajan je prvi zadružni zakon uopće, nastao u okviru Temelnog zakona za Vojnu krajinu 1807. godine (zakonske odredbe o kućnim zadrugama od čl. 55-90). Taj je Zakon izrađen na temelju običajnog prava koje je u to vrijeme bilo na snazi u našim krajevima u okviru Vojne krajine i bio je prvi pokušaj normiranja zadružnog života uopće.¹³ Međutim razvojačenjem Vojne krajine u pokušajima pravnog reguliranja zadružnog pitanja u civilnoj Hrvatskoj u svim zakonima donesenim od 1870. do 1880. godine dolazi do neslaganja Građanskog zakonika i zadružnog prava, poglavito u pitanju vlasništva, nasljeđivanja i tzv. ženskog prava, što je uzrokovalo donošenje brojnih uredbi o zadrugama, koje su izazvale brojne parnice, tužbe, tajne diobe i dr.¹⁴ I nadalje se do 1918. godine zadružni odnosi nastoje pravno regulirati. Prema kraju 19. stoljeća zadruge su sve više bile u suprotnosti s općim stanjem društva. Sve su izraženije bile težnje prema individualističkom načinu proizvodnje, što najbolje ilustriraju statistički podatci o internim diobama zadruga. U osnovi su svi zadružni zakoni težili očuvanju obiteljskog zadrugarstva.¹⁵ Dodala bih, na osnovi etnoloških istraživanja obiteljskih zadruga u Lici, ali i šire, da su članovi pojedinih zadružnih obitelji u takvim uvjetima radije sami rješavali pitanje ustroja ili diobe svojih obiteljskih zajednica, koje su, dakle, ili interno prestale funkcionirati kao takve ili su i dalje funkcionirale kao zadruga prema dogovoru njezinih članova. Na to ću se pitanje kasnije ponovno vratiti pri razmatranju konkretnih obiteljskih situacija u takvim uvjetima.

¹² V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, 1993, 31.

¹³ D. PAVLIČEVIĆ, 1989, 274.

¹⁴ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, 1989, 334-335.

¹⁵ Usp. F. ČULINOVIĆ, 1953, 166-168. Nadalje, autor ističe da se problem dioba zadruga pokušao riješiti Zakonom iz 1889- godine uz novelu od 1902. godine tako da se ne dopušta dioba zadruge bez propisanog minimuma, bez suglasnosti natpolovične većine zadrugara i bez odobrenja nadležne vlasti. Na taj način tek je djelomično usporen trend raspadanja zadruga.

3. *Agrarna kriza i ekonomska emigracija: utjecaj na nestajanje zadruga ili njihovo opstajanje u specifičnim prilagođenim oblicima*

Začetke raslojavanja zadružnog života valja tražiti još u specifičnim uvjetima vojnokrajiškog režima. Početkom 19. stoljeća tajne diobe zadruga bile su česta pojava na cijelom prostoru Ličke i Otočke regimente. Militarizacija Vojne krajine krajem 18. i početkom 19. stoljeća poremetila je tradicionalnu podjelu rada u patrijarhalnom društvu: žene su preuzimale sve više muške poslove, što je dovelo do preopterećenosti ženske radne snage. Poremećajima u poljoprivrednoj proizvodnji pridonijele su i učestale gladne godine, u takvim uvjetima međusobna zadružna ispomoć slabi i stvara se plodno tlo za raspad zadružnih obitelji. Prema ovim pokazateljima, militarizacija Vojne krajine jedan je od uzroka započetog procesa raspadanja zadruga.¹⁶ Od sredine 19. stoljeća tendencija raspadanja zadružnog obiteljskog sustava raste. Uzroci tome tražili su se u vanjskim (društvene i ekonomske prilike, neprimjerene zakonske odredbe) i unutarnjim čimbenicima (od kojih se kao uzrok najčešće spominju žene). U svojoj knjizi "Kako živi narod" iz 1936. godine Rudolf Bičanić je o raznim teorijama o tom pitanju zaključio sljedeće: žensku teoriju o raspadu zadruga nazvao je *naivnom i površnom, legalističku jednostranom, a odbacio je i tvrdnje o neracionalnosti gospodarstva podatkom da su baš zadruge imale najurednije obrađene zemlje. "Duh liberalizma" bio je suviše uopćena konstatacija, a raspadanje zadruga je, na neki način, "proces dugog trajanja", koji se ne može razmatrati na jednoj zadruzi ili nekom zakonu, nego u sklopu općih društveno-gospodarskih prilika. Zbog toga su i uzroci dioba demografske, tehničke, ekonomske, političke i kulturne prirode, ali se po važnosti ističu baš ekonomski i demografski faktori.* Autor nadalje zaključuje da je agrarna i opća kriza dovela do intenziviranja diobenih procesa. Iznosi konkretne ekonomske pokazatelje krize i njihov utjecaj na zadružno rastakanje: povećani novčani porez, dolazak trgovaca na selo s jeftinom robom, pojava željeznice koja je ubrzala promet roba i iskorištavanje zemlje, industrija koja stvara mogućnost zarade izvan zadruga, otvaranje kapitalističkog tržišta, pad cijene pšenice. Sve to dovelo je do *zahtjeva za promjenu načina i intenziteta obrade zemlje, a to stara samodovoljna zadruga nije sa svojom unutrašnjom strukturom i organizacijom mogla prihvatiti. Počela je unutar nje nesloga, svađa, želja za odvajanjem i oslonac na osebunjak iz kojega je trebalo izvući dodatna sredstva za život. Pojedinci su pokušavali istupanjem iz zadruga u novim načinom gospodarenja poboljšati svoj položaj. Zato se može reći da su gospodarski razlozi u proizvodnji i potrošnji bili glavnim uzrokom diobe i*

¹⁶ Usp. D. ROKSANDIĆ, 1988, 100-102.

raspada zadruga u vrijeme krize sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća. Bićanić je također utvrdio uzročno-posljedičnu povezanost raspada zadruga sa učestalom potragom za dodatnom zaradom unutar zemlje kao i emigracijom u inozemstvo, poglavito u prekoceanske zemlje.¹⁷

Najintenzivnije razdoblje emigriranja iz Europe u Ameriku bilo je od 1980-ih do 1920-ih godina.¹⁸ O uzrocima iseljavanja s područja Hrvatske uopće J. Grbić navodi sljedeće: *Osnovni potisni faktor iseljavanja bio je ekonomsko-političke prirode. Naime, stupanj opće nerazvijenosti, jednostavnije rečeno ekonomska zaostalost Hrvatske bila je konstanta njezina položaja u Austro-Ugarskoj Monarhiji ... vijesti o mogućnostima zapošljavanja i dobre zarade, odnosno relativno visok životni standard "obećanih" zemalja (prvenstveno Amerike kao "obećane zemlje") jedan je od osnovnih privlačnih faktora u prekomorske zemlje*¹⁹ Nadalje, autorica uzroke iseljavanja smješta i u kontekst raspadanja zadruga ukinućem Vojne krajine: *nestankom zajedničkih kućanstava mnoge male obitelji teško su preživljavale od zemlje koja im je pripala diobom. Imajući na umu neulaganje u razvoj i stoga spori proces industrijalizacije na području cijele Hrvatske, s time povezanu ekstremno nisku stopu zapošljavanja, velike poreze, seljačke dugove, razumljivo je da su mnogi pitanje vlastitoga opstanka vidjeli u migracijama*.²⁰ Upravo je ekonomska emigracija bila važan čimbenik u raspadanju obiteljskih zadruga u Lici i u stvaranja specifičnih oblika gospodarenja i upravljanja te uspostavljanja time uvjetovanih imovinskih odnosa u pojedinim nepodijeljenim zadrugama, koje su uspjele preživjeti opću ekonomsku krizu i prilagoditi se promjenjenim robno-novčanim uvjetima. Stoga treba imati u vidu da je *obitelj socijalna grupa koja ima izrazito ekonomsku funkciju u seljačkom načinu života*.²¹

3.1. Vanjski i unutarnji čimbenici diobe zadruga od sredine 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća

Na temelju pojedinačnih primjera opisa zadružnih obitelji iz različitih razdoblja tijekom naznačenog vremenskog okvira moguće je ove čimbenike promatrati u ovako širokom vremenskom rasponu, premda nije moguće generalizirati, budući da za pojedina razdoblja imamo tek pojedinačne uzorke zadružnih obitelji, što nije dovoljno da bi se donosili određeni uopćeni

¹⁷ R. BIĆANIĆ, 1936, 25-28, prema: D. PAVLIČEVIĆ, 1989, 265-266.

¹⁸ I. ČIZMIĆ, 1982, 9.

¹⁹ J. GRBIĆ, 2006, 4-5

²⁰ J. GRBIĆ, 2006, 14.

²¹ D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, 1984, 17.

zaključci. Izvori također ne pridaju podjednaku važnost vanjskim i unutarnjim čimbenicima raspadanja zadružnih obitelji.

Stariji izvori o zadrugama u Lici donose podatke o tendenciji raspadanja zadruga od sredine 19. stoljeća, a zapravo je riječ, kako se na temelju tih podataka može zapaziti, o nastajanju manjih zadružnih obitelji nakon diobe starijih velikih zadruga.²² Ti su radovi napisani krajem 19. stoljeća i u prvoj polovici 20. stoljeća, i u njima se može pratiti sudbina pojedinih opisanih zadruga jedno stoljeće unatrag. B. Bogišić za velebitsko područje Like samo iznosi stavove zadrugara za i protiv diobe: *Muški su u Lici više nagnuti da u skupu živu, a ženske više da se dijele, svaka hoće da gospodari, neće jedna od druge da bude posljednja. Narod kaže: "Dioba je veliki rasutak i jest prava nesreća i prosjaštvo.*"²³ U drugom izvoru s kraja 19. stoljeća u kojemu se iznose podatci o zadrugama u Smiljanu i Trnovcu autor piše o zadrugama u vrijeme njihova postojanja (spominje brojku od 20 postojećih zadruga) te ističe da je u odnosu na prošla vremena (60 godina unatrag) njihov broj znatno smanjen i da su u to vrijeme zadruge imale znatno manji broj članova negoli je to bilo pola stoljeća unatrag: *Prvo je bilo puno više zadruga, a i dušam su bile mnogobrojnije. Sad toga nestaje. Prvo šezdeset god. bilo je zadruga, koje su brojile priko šezdeset duša, a danas nema niti jedna više od trideset. Broj se njihov sve više tamani. Zadruge se malo po malo raspadaju. Nije dugo, kad će sasvim nestat' zadruga.* Kada piše o diobama zadruga, autor ističe da su se u ova dva sela nedavno počele dijeliti i da je *danas narod sklon na diobu.* Ne spominje vanjske čimbenike diobe, već ističe samo unutanje, a kao glavni razlog spominje žene: *Sve pak ženske naginju na diobu. Svaka 'oće gospodarit', ali spominje i neku privatnu imovinu kao razlog diobe zadruga: I prćija puno čini za diobu. Prćijaši paze više na svopju prćiju neg' na kuću. Oni i kućno meću u svoju prćiju. Ovim se zadruga zapušta i siromaši. Gospodar tog ne može trpit. On je za to dužan dotične il' ukotit il' se sasvim, ako to ne pomaže, od nji odilit'.* Osim toga autor nadalje spominje i neke druge moguće razloge: nepravedni gospodar i gospodarica, koji kriju i troše zadružnu hranu, lijenost pojedinih zadrugara, sklonost krađi, preveliki broj ukućana. *U kratko rečeno, glavni su uzroci bez sumnje svađa, što se rađa s najmanjeg nezadovoljstva u narodu, koji misle da tom' drukčije doskočit' ne može neg' da se osame.*²⁴ Autor

²² Diobeni proces i način podjele imovine među zadrugarima u ovom se radu ne će posebno razmatrati.

²³ B. BOGIŠIĆ, 1874, 319.

²⁴ Zanimljivo je da Bogišić u odgovoru na pitanje o uzrocima diobe iznosi ove podatke citirajući od riječi do riječi M. Miškulina. Ostali odgovori koji se tiču zadruga nisu uvijek

ne spominje odlazak muških članova zadruga u potragu za poslom ili u emigraciju, ne ističe ni bilo kakve razlike između pojedinih zadruga, već daje ujednačenu sliku o zadružnom životu, pa tako i o njihovoj diobi odn. raspadanju.²⁵

Istraživanja zadruga u Trnovcu osamdesetih godina 20. stoljeća daju drugačiji sliku zadružnog života iz toga razdoblja. U to vrijeme već nije bilo moguće pronaći kazivača koji je živio u zadruzi. Kazivač Ive Maras, u to vrijeme star 67. godina, iznosio je podatke koje je znao na osnovi kazivanja starijih ljudi, koji u to vrijeme nisu više bili živi. Posljednje zadruga su se početkom 20. stoljeća raspadale zbog loših ekonomskih prilika, siromaštva i odlazanja u svijet (Amerika) da bi muški članovi obitelji mogli prehraniti svoju obitelj. U toj završnoj fazi zadruga je jedno vrijeme funkcionirala tako da je jedan muški član radio na zemlji, drugi su radili u šumi, tvornici ili po SAD-u i slali u zadružnu kuću određeni dio svoje zarade, koji se određivao prema visini njihovih prihoda. Svaki član, koji je radio izvan zadruga, imao je pravo na zemlju tek nakon što je trideset godina pomagao zadrugu, u protivnom bi izgubio pravo nasljedstva.²⁶

U opisu zadruga u Kompolju sredinom 20. stoljeća autor J. Grčević u posebnom prilogu detaljno dokumentira diobe zadruga Grčević, na temelju kojih se može zaključiti da se u vrijeme Vojne krajine zadruga dijelila tako da su novi naraštaji i dalje živjeli prema zadružnom sustavu u razmaku od trideset i više godina.²⁷ Za konačnu diobu starih velikih zadruga trebalo je gotovo sedamdeset godina. I u drugim obiteljima u Kompolju na sličan je način postupno tekao diobeni proces dijeljenjem velikih zadruga na manje zadruga do njihove konačne podjele u nuklearne obitelji, koje se sastoje od jednog bračnog para i njihove djece, kakvih je paralelno sa zadrugama bilo i u ranijim vremenima. Uzroke diobe autor u prvom redu pripisuje vanjskim čimbenicima: *Bachov apsolutizam, razvojačenje, odlazak ljudi na gradnju tunela, cesta i željeznica, kućni obrt (lončari, kutlari, kovači), iseljavanje u Slavoniju, kasnije u Ameriku, toliko su pogodovali diobama da je pravo čudo što se stanoviti broj velikih graničarskih zadruga održao dosta dugo vremena, i iza Prvog svjetskog rata. Znači da je zadruga, isto kao i kod Rusa artelj, bila duboko ukorijenjena u narodu ovoga kraja.* Od unutarnjih čimbenika diobe autor spominje samo

---

identični onima koje donosi Miškulin. Bogišić je ovdje na temelju podataka za sela Smiljan i Trnovac podatke uopćio za čitavo šire područje velebitsko područje Like.

²⁵ Usp. M. MIŠKULIN, 1898, ONŽO HAZU sign. SZ 55.

²⁶ M. ČERNELIĆ, EZ FFZ Z 133. O unutarnjim uzrocima diobe zadruga kazivač nije iznosio podatke.

²⁷ J. GRČEVIĆ, 2000, 553-629.

strogost i nepravičnost gospodara: *Rđavi i prestrogi gospodari starih graničarskih većih zadruga još su i danas u pamćenju ljudi ...Do prve diobe zadruge Grčevića kbr. 2 došlo je zbog silovitosti gospodara Grge. Spominje se i privatno vlasništvo kao uzrok nesloge, ako je pojedini zadružni član gomilao sam za sebe posebnu imovinu t. zv. prćiju i bavio se njome na užtreb skupnoj zadružnoj imovini*²⁸

Podatci o zadruzi Ivčević-Hećimović iz Ivčević Kose kod Perušića odnose se na staru zadrugu koja se podijelila 1858. godine, dakle, iz vremena kada su još svi članovi zadruge bili na okupu. Diobom stare zadruge nastale su nakon toga tri manje zadruge. Kao uzrok diobe stare zadruge navodi se samo velika udaljenost imanja, po kojima su zadrugari bili razmješteni, a ističe se da sporova i svađe među zadrugarima gotovo da nije bilo. Članovi jedne od novonastalih zadruga odlazili su u Ameriku, u zanat i u škole, a u zadruzi je ostao samo najmlađi muški član. Za druge dvije novonastale zadruge nema konkretnih podataka o iseljavanju, već su općenito pobrojani članovi svih ogranaka prvobitne zadruge te se ističe da je osamdesetih godina 19. stoljeća započelo veliko iseljavanje u SAD, Kanadu i Argentinu. Poneki zadrugari radili su i kao sezonski radnici u slavonskim šumama, u Prusiji i u Sisku kod utovara i istovara vreća. Ovi članovi zadruge izbivali su zbog posla od proljeća do prosinca, kada su se sa zarađenim novcem vraćali u zadrugu. O obvezama prekoceanskih iseljenika prema zadruzi nema podataka, niti se ne spominje kada i pod kojim uvjetima su se raspale ove manje zadruge Ivčević-Hećimovića.²⁹ Zanimljiv je podatak o uskoj povezanosti potomaka stare zadruge Ivčević-Hećimović, čiji potomci i nakon 120 godina od njezine podjele još uvijek gaje među sobom vrlo uske veze, posjećuju se ili su barem u pismenoj vezi – bez obzira na to, da je jedan dio još pred mnogo decenija iselio u Ameriku (dijelom u južnu Ameriku, no većinom u SAD). Takve su bile sudbine velikoga mnoštva ovdašnjih zadruga, koje se eto ponavljaju već kakvih stotinu godina u tisućama varijanti.³⁰

Podatci o zadruzi Došen iz Brušana kod Gospića, koja se nazivala *porodica Pilipova*, po Pilipu, koji je nakon diobe zadruge u kojoj je kao *gospodar* živio sa svojom braćom, osnovao novu zadrugu sa svojim sinovima. O staroj zadruzi Došena kazivač Stipan Došen *Avaj* (nadimak koji je dobio po čestoj upotrebi poštapalice avaj), jedan od Pilipovih sinova, nije znao ništa reći. Od samih početaka ove nove zadružne obitelji iznikle iz stare, jedan od sinova,

²⁸ J. GRČEVIĆ, 2000, 302.

²⁹ M HEĆIMOVIĆ-SESELJA, 1960, 15.

³⁰ M. GAVAZZI, 1978, 92.

Mile, nakon ženidbe je još 1904. godine otišao u SAD, kamo je odlazio u tri navrata, a treći put mu se pridružila i žena Mande, a onda su se 1920. godine vratili. Drugi brat Tomica bio je u *porodici* do Prvog svjetskog rata 1914. godine, kada je poginuo. Njegova žena je ostala u zadrugi do ponovne udaje, a njihov sin Joso ostaje u zadrugi do odlaska u vojsku. Kazivač Stipan Došen nedugo nakon ženidbe odlazi u SAD, dok je njegova žena Roža ostala u zadrugi. On je bio član zadruge i redovito je slao određeni dio svoje zarade. I njegov brat Mile je povremeno radio u ugljenokopu da bi se nešto dodatno zaradilo za potrebe zadruge. U ovome kraju inače je barem jedan član obitelji odlazio na rad u Ameriku radi ispomaganja obitelji, koja nije mogla isključivo živjeti od prihoda sa zemlje i od prodaje stoke. U zadrugnoj kući su živjeli Pilip sa ženom Lujom, a po povratku iz SAD-a Mile i njegova žena bez djece, Stipanova žena i njihove kćeri. Nakon smrti Miline žene 1929. godine Mile se htio odijeliti, ali je ipak i dalje ostao članom zadruge, koja je opstala do njegove smrti 1945. godine. O majci, koja je po očevoj smrti 1938. godine postala *gospodarica*, brinuo je Stipan, koji se zbog majke vratio iz iseljeničtva nakon Miline smrti. U ovoj zadrugi diobe nije bilo, već je došlo do njezina prirodnoga odumiranja. Do diobe ove zadruge nije došlo, jer je u kući vladala solidarnost i sloga. Prema mišljenju kazivača, druge zadruge u selu dijelile su se isključivo zbog žena, koje su se međusobno zavadile i nagovarale muževe na diobu.³¹

Posljednji primjer je zadruga Rukavina-Jauci iz Smiljanskog polja, koja je od svih istraženih ličkih zadruga najdulje opstala u zadrugnoj zajednici, sve do devedesetih godina 20. stoljeća, premda je u fazi diobe formalno ostala bez muških članova. Obitelj Rukavina nije starosjedilačka u Smiljanskome polju. Ovamo su se doselili 1956. godine iz Kose, sela sedam kilometara udaljenoga od Perušića. Ova je zadruga nastala dijeljenjem stare zadruge još na Kosi, ali kazivačiva Roža Rukavina nije o tome znala detaljnije pojedinosti, jer u to vrijeme još nije bila član obitelji. Znala je samo toliko da su stričevići, koji su živjeli u zadrugi s ocem njezina muža Milom i njegovim bratom Perom, otišli u Kanadu. Dolaskom u ovu obitelj osim njezina muža u obitelji je bio i njegov brat Pero, koji je ubrzo otišao za poslom u Kanadu, a za njim i njezin muž Mile u Argentinu, samo godinu dana nakon sklapanja braka s Rožom. U to je vrijeme bio rođen njihov sin Joso, a Marko je bio začet. Rožin muž Mile nije se nikada vratio iz Argentine, samo se povremeno javljao i slao novac. U uvjetima života bez muževa Perina žena Marija na kratko je postala *gospodarica*, ali se 1931. godine zadruga zbog nesloge među ženama podijelila. Roža je sa svojim sinovima Josom i Markom, kada su odrasli i oženili se, nastavila živjeti u

³¹ M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ Z 134.

zajednici. Potomci Miline loze obitelji Rukavina nakon razvrgnuća zadruge uspostavili su zadružni ustroj kada su se za to stvorili uvjeti na čelu s Rožom, njihovom majkom, koja je postala *gospodarica* u svojoj obitelji. Obitelj je živjela u staroj zadružnoj kući sve do 1970. godine, kada su sagradili novu kuću, kao odvojeni stambeni objekt sa dvije spojene kuće, tako da je i prije diobe svaka obitelj živjela u svojem dijelu objekta. O diobi se obitelj dogovorila još 1985. godine. Zemlju i stoku podijelili su interno *napolak*. Brigu o majci preuzeo je mlađi brat Marko. Interno provedena dioba sudski nije bila provedena sve do smrti majke Rože 1997. godine na ostavinskoj raspravi. Nakon Markove smrti 1990. godine njegovoj udovici pripao je njegov dio imovine. Prvu godinu joj je zemlju obrađivao *diver* Joso, a od 1991. godine brigu o tome preuzeli su njezini zetovi. Iako su interno bili podijeljeni i dalje su radili zajedno, odnosno pomagali jedni drugima, ali s tom razlikom da je svatko pobirao urod sa svojega dijela zemljišta. Nije poznato kakav je odnos podijeljene zadruge Rukavina–Jauci, koji su i dalje ostali živjeli na istom mjestu u već ranije odvojenim dijelovima kuće još i prije interne i formalne diobe, nakon majčine smrti, kada je ostavinska rasprava i službeno provedena.³²

Navedeni primjeri pokazuju raznolikost oblika zadružnih obitelji nakon diobe velikih zadruga, iz kojih su još jedno vrijeme, negdje kraće a negdje dulje vrijeme, nastajale nove zadruge, prilagođene strukturom i međusobnim odnosima vremenu u kojemu su egzistirale. Dok je odlazak u svijet u potrazi za poslom (i ekonomska situacija koja je tome bila uzrokom), nerijetko bio jedan od važnijih uzroka raspadanja zadružnih obitelji, u pojedinačnim slučajevima zadruge su opstajale i upravo zbog takvih okolnosti u zadružnom sustavu obiteljskog života, upravljanja i gospodarenja te imovinskih odnosa pronalazile lakši način privređivanja i osiguravanja boljih uvjeta obiteljskog života u lošijim ekonomskim uvjetima. Na taj način, premda je riječ o iznimkama, zapravo se relativiziraju bilo vanjski bilo unutarnji čimbenici koji su na općoj društvenoj razini bili uzrokom raspadanja zadružnih obitelji, što zapravo znači da pri generaliziranju utjecaja ovih čimbenika valja biti oprezan i promatrati ih ne samo u široj društvenoj perspektivi već i u užoj (lokalna zajednica, obiteljska zajednica), obraćajući pritom pozornost i na specifične obiteljske prilike.

3.2. *Upravljanje zadrugom, gospodarenje i njihovi specifični prilagođeni oblici u zadnjoj fazi pojedinih zadružnih obitelji*

Stariji opisi starih zadruga, koji okvirno pokrivaju razdoblje od početka 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata, donose manje – više uobičajenu sliku

³² M. ČERNELIĆ, 1999, 300, 310.

gospodarenja i upravljanja zadrugom s precizno označenom ulogom *gospodara*, *gospodarice/planinke* te ostalih članova zadruge, koja se zasniva na podjeli dužnosti, muških i ženskih poslova i dr. U pravilu se za *gospodara* zadruge bira najstariji živući član obitelji (otac, ako je živ, ili najstariji brat), muški članovi obavljaju svoje poslove prema ustaljenoj podjeli poslova, koju određuje gospodar. *Gospodarica* također ima važnu ulogu osobito u određivanju ženskih poslova. Ona te poslove u prvom redu obavlja sama, dok joj ostale žene u tome služe kao pomoćna radna snaga.³³ Takav zadružni poredak te utvrđena prava i dužnosti zadrugara uglavnom su u skladu i s odredbama Temelnog zakona za Vojnu krajinu 1807. godine, u okviru kojega su ugrađene običajno-pravne norme, prema kojima je organizacija zadružnoga života u osnovi strukturirana.³⁴ U opisima ovih zadruga donose se podatci o više – manje stabilnom zadružnom poretku i uvjetima života kada svi članovi obitelji privređuju unutar obitelji. U njima nisu vidljivi bilo kakvi vanjski utjecaji i ne spominje se izbivanje i mogućnost privređivanja muških članova zadruge izvan obiteljskog kruga. Zanimljivo je da se ni u jednome od izvora ne spominju ni graničarske obveze muških članova zadruga, premda se opisi zadruga odnose na 19. stoljeće, a o zadruzi Grčevića piše se kao o graničarskoj zadruzi.³⁵ Nema spomena o bilo kakvim vanjskim utjecajima koji mogu poremetiti taj ustaljeni poredak, dok se o omogućim unutarnjim poremećajima odnosa piše u smislu predviđenih sankcija prema članovima zadruge, uključujući i *gospodara*, ako ne izvršavaju svoje dužnosti kako pravila nalažu i ako remete zadružni red, bez konkretnih primjera njihove primjene u praksi.³⁶ Opisi zapravo daju idealnu sliku prava i dužnosti zadrugara, podjele posla prema zacrtanom poretku, ne spominju se slučajevi izbivanja muških članova zadruge, premda je u graničarskim zadrugama nerijetko to bio slučaj, budući da su se graničari regrutirali upravo iz redova zadrugara. U tim slučajevima bi teret muških poslova preuzimale i žene. O narušavanju te jasno razgraničene podjele muških i ženskih poslova svjedoče opisi graničarskih prilika s kraja 18. stoljeća: *Po Hacquetovom svjedočanstvu s kraja XVIII. stoljeća "sirote" Ličanke obavljaju*

³³ Usp. B. BOGIŠIĆ, 1874, 34-35, 40-41, 45., 52, 57, 61, 62, 66, 68, 76, 80, 106. M. MIŠKULIN, 1898, ONŽO HAZU sign. SZ 55; J. GRČEVIĆ, 2000: 299-309; M. HEČIMOVIĆ SESELJA, 1960, 12-13. U prikazima ovih zadruga prilično su detaljno opisana prava i dužnosti gospodara i gospodarice te ostalih članova zadruge, muškaraca i žena (i njihovi međusobni odnosi), pa i djevojaka, mladića i djece. Ovom prigodom ne će se podrobnije prikazivati te pojedinosti. U ovim izvorima nema podataka o tome tko preuzima upravljanje zadrugom u slučaju smrti gospodara.

³⁴ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, 1989, 274-277.

³⁵ Usp. J. GRČEVIĆ, 2000: 299-309.

³⁶ Usp. M. MIŠKULIN, 1898, ONŽO HAZU sign. SZ 55.

"sve" zemljoradničke poslove. Među njima, očito po težini, izdvaja oranje "plugom bez točkova"... "Najteže i najprostije" poslove u zadružnom gospodarstvu mora raditi najmlađa žena.³⁷ O tome u idealiziranim opisima ličkih graničarskih zadruga nema podataka. Prema spomenutim pokazateljima ipak se čini da se pojedini autori, koji su pisali o starijim zadrugama nisu posebno osvrtni na stvarno, već na idealno stanje u zadružnim obiteljima, osim donekle M. Miškulin, koji stvarno stanje zadružnog života djelomično ocrtava, ali samo kroz prizmu unutarnjih odnosa ne i vanjskih utjecaja.³⁸

Prema kasnijim istraživanjima prilika u pojedinim zadrugama uočljivo je da se zadružni poredak prilagođavao situaciji koja je uvjetovala postojanje specifičnih oblika upravljanja i gospodarenja. Osnovna zadružna načela su se poštovala, što je ujedno i preduvjet njihove opstojnosti, ali je nužno bilo pronaći najbolji način funkcioniranja zadruga prema specifičnosti konkretne obiteljske situacije.

Upravljanje, gospodarenje i unutarnja podjela poslova prema novijim istraživanjima u Trnovcu također ukazuje na važnost uloge gospodara i gospodarice u odnosu prema drugim zadrugarima. U prikazu zadružnog života u Trnovcu nema podataka o konkretnim zadrugama, pa stoga nema ni podataka o specifičnim obiteljskim odnosima.³⁹ U tim segmentima zadružni život nije pretrpio velike promjene, jer gospodar nije nikada napuštao zadrugu, već je njegova uloga bila važna u slučajevima kada je zbog izbijanja iz zadruge bio manjak muške radne snage za poslove koji su se obavljali unutar zadruge. Budući da je dio tereta prebačen na *gospodaricu*, ona je u slučajevima veće opterećenosti žena na sebe preuzimala dio poslova koje bi inače obavljale mlađe žene. Takve pojedinosti bile su u svakoj konkretnoj zadrugi prilagođene odgovarajućoj situaciji, na koje će se osvrnuti na primjeru dviju takvih ličkih zadruga.

U zadrugi Došen iz Brušana nakon smrti gospodara njegova žena preuzela je upravljanje zadrugom, premda je formalno najstariji sin bio *gazda*, kao jedini muški član obitelji. On je sve poslove izvan zadruge obavljao uz dogovor s majkom. Za života je *gospodar* zajedno s ostalim muškim i ženskim zadrugarima sudjelovao u poljoprivrednim poslovima, jer nije bilo dovoljno muške radne snage. *Gospodarica* je obavljala sve kućanske poslove, jedino su *cure* i *neviste* prale rublje, ostale žene radile su u polju, a zimi su tkale i prele. *Gospodar* je određivao i ženske poslove prema potrebi s obzirom na manjak muške radne snage.⁴⁰

³⁷ D. ROKSANDIĆ, 1988, 25.

³⁸ M. MIŠKULIN, HAZU SZ 55. O tome općenito više vidi u: D. RIHTMAN AUGUŠTIN, 1984.

³⁹ M. ČERNELIĆ, EZ FFZ Z 133.

⁴⁰ M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ Z 134.

U zadruzi Rukavina-Jauci žene su preuzimale rukovođenje zadrugom, jer su muškarci odlazili u svijet u potrazi za poslom i zaradom. Oba brata su nakon očeve smrti otišla u Kanadu u Argentinu, tako da su u kući ostale samo njihove žene s djecom. Kratko vrijeme je gospodarica bila Marija, jer je ona bila starija. Žene se nisu dobro slagale i ubrzo su se podijelile, premda su i dalje nastavili živjeti na istom mjestu. Kad su Rožini sinovi odrasli i oženili se, njezin stariji sin preuzeo je upravljanje zadrugom, što je podrazumjevalo obavljanje svih poslova izvan zadruge. Roža je i dalje bila *gospodarica*, a sa sinom se o svim zadružnim pitanjima dogovarala. Također je u svojstvu gospodarice obavljala sve kućanske poslove, jer su snahe radile u polju. Muški članovi zadruge, Rožini sinovi, boravili su jedno vrijeme na privremenom radu u Zapadnoj Njemačkoj. Otišli su tamo zajedno 1968. godine, Joso se ubrzo vratio, a Marko 1979. godine. Po povratku je Joso radio zajedno sa ženama u polju, a osim toga imao je i stalno radno mjesto kao kućni majstor u gimnaziji u Gospiću, a svojim traktorom obrađivao je drugima zemlju u najam. Prije odlaska u Njemačku braća su izvlačila trupce i balvane u šumi, minirali kamen i prodavali ga.⁴¹

3.3. *Specifični oblici privatne imovine u zadružnim obiteljima*

Podatci o privatnoj imovini unutar zadruge međusobno se razlikuju od izvora do izvora, neovisno o tome radi li se o starijim ili novijim primjerima zadružnih obitelji. Dok Bogišić donosi o raznim oblicima privatne imovine nešto više podataka o načinu njihova stjecanja, drugi stariji izvori samo je potvrđuju s manje ili više pojedinosti o tome ili ne spominju postojanje privatne imovine.

O privatnoj imovini u zadrugama u Smiljanu i Trnovcu M. Miškulin piše sljedeće: *Prćije skoro u svakoj zadrzi ima. Prćija se najviše zametne onda, kad se ko iz zadruge oženi. Žena naime njegova donese koje goveče, paripče il' što drugo od blaga. Ovo, što je ona dognala; njezino je vlasništvo. Ona tim po volji upravlja. Dopušteno joj je to i prodat'. Sve ono što od tog blaga postane njezino. Ovu prćiju prćijaš ostavlja kad' umre obično svojoj doci. Ovim se redom povlači prćija od kolina do kolina. Kad nastane dioba, prćija na nju ne spada. Ko što ima svoje prćije, to je njegovo, ne smi se dilit'.⁴² Zanimljivo je da se prema novijim istraživanjima u Trnovcu naglašava da je jedini oblik privatne imovine bila *dota*, ono što žena udajom donese u zadrugu, a to je bila samo škrinja s *robom* za osobne potrebe, a zemlju i stoku nije donosila. Sličan sadržaj*

⁴¹ M. ČERNELIĆ, 1999, 308, 300.

⁴² M. MIŠKULIN, 1898, ONŽO HAZU sign. SZ 55.

prćije spominje i Bogišić za područje Like oko Velebita, no ističe se da i zemlja može postati vlasništvo zadruga, ako zadrugaru netko pokloni ili si on sam kupi komad zemlje. Također spominje da je osobno vlasništvo žene novac koji dobije pri zarukama i udaji.⁴³ Isto tako zadrugari (i žene i muškarci) mogu ići i na *dobitak*, ako kućnog posla nema, a to znači da mogu obavljati razne poslove i da zarada koju za to dobiju pripada njima, osim ako dulje vrijeme izbivaju od kuće dio zarade moraju dati u zadrugu.⁴⁴ Nadalje iznosi Bogišić još neke zanimljive podatke vezane uz privatnu imovinu. Tako spominje i mogućnost školovanja mladih zadrugara, o čemu većinom drugi izvori ne donose podatke, te o tome piše sljedeće: *Gdje je u stanju i gdje su ljudi malo svjestniji šalju o kućnjem trošku, nu nešto moraju i roditelji tog mladog čovjeka od svoje prćije pripomoći. Kućani se nadaju, da će im taj mlad čovjek s vremenom od koristi bit, i kad sretan bude još koga svog srećnim učiniti i narodu i plemenu svome na slavu i diku služiti.*⁴⁵ Također spominje i obvezu da zadrugar svojom *prćijom* za gladne godine pomogne zadrugu, bez očekivanja da mu se to vrati, *premda zadruga treba u dogledno vrijeme vratiti zajam i nešto prida dade, po veličini zajma: koju ovcu ili janje, koju forintu ili na opanke, da se ne reče, da je sasvim zabadava uzajmljeno bilo.*⁴⁶

U zadruci Grčević u Kmpolju također se spominje *prćija*, koja se stvarala ženinim mirazom i samostalnim radom u slobodno vrijeme, primjerice, odlaskom preko zime na rad. Autor iznosi i neke konkretne primjere: *Prćiju u nekim zadrugama znao je gospodar ograničavati. Tako na primjer u zadruci Janjatovića s nadimkom Dodizi koja je potrajala do iza Prvog svjetskog rata, gospodar Jovo dozvoljavao je svojim oženjenim sinovima da preko zime odu na rad u Rijeku, ali od zarade polovicu su predavali njemu kao skupnu imovinu, a polovicu su zadržavali za sebe kao prćiju. U nedalekom Drenovom Klancu, gdje je također živjelo zajedno više oženjene braće i bratučeda Lončara, do iza Prvog svjetskog rata jedan je zadružni član školovao sina na pirotehnicu u Pragu iz prćijske imovine. Ostali zadrugatri pomagali su ga iz zadružne imovine namičući na svaki njegov prćijski forint po dva forinta iz skupne imovine. Tendencija je bila očito da se smanji njegova prćijska imovina.*⁴⁷

Za zadrugu Ivčević-Hećimović indirektno se može zaključiti da privatne imovine nema, no to se odnosi na staru zadrugu, a za novonastale zadruga

⁴³ B. BOGIŠIĆ, 1874, 84, 115. Moguće je da je i ove podatke Bogišić preuzeo od M. Miškulina. Usp. bilj. 20.

⁴⁴ B. BOGIŠIĆ, 1874, 85.

⁴⁵ B. BOGIŠIĆ, 1874, 90.

⁴⁶ B. BOGIŠIĆ, 1874, 98-99.

⁴⁷ J. GRČEVIĆ, 2000, 304.

diobom stare zadruge samo se uopćeno konstatira da je u novih zadruga bilo znatnih promjena, no bez preciznih podataka kakve bi to promjene bile. Bilo bi zanimljivo znati kako se činjenica da su potomci ove zadruge masovno emigrirali u prekoceanske zemlje odrazila na organizaciju novih zadruga: na upravljanje zadrugom, na način gospodarenja, promjene u ulozi žena, na pitanje privatne imovine i dr.⁴⁸

Prema podacima o zadrugama prikupljenim osamdesetih godina 20. stoljeća u Trnovcu, Brušanima i u Smiljanskom Polju kod Gospića privatno vlasništvo svodi se u ranijoj fazi zadružnog života samo na *dotu/prćiju*, pod kojima se podrazumijevaju samo predmeti osobne upotrebe, koje žena udajom donosi u zadrugu za sebe i svojega muža, dakle, za potrebe uže zadružne obitelji.⁴⁹ U zadrugi Došena naglašava se da žena ima pravo korištenja svoje *dote* zajedno sa svojim mužem, ali *dota* to više nije njezino vlasništvo, već se ona smatra prilogom kućnom inventaru. Dakle, prenošenjem *dote* u kuću muževih roditelja, prestaje ona biti vlasništvo žene. Jedino vlasništvo žene bila je *prešlica*, koju je imala svaka žena. U slučaju njezine ponovne udaje odnosi sa sobom svoju *dotu*. U kući Došenovih nije bilo slučajeva da je žena u miraz donosila i zemlju, kravu i/ili novac, ali se drugdje u selu ponekad i to prakticiralo.⁵⁰

Slično je bilo i u zadrugi Rukavina-Jauci. Sve što je žena udajom donijela u zadrugu postalo je zadružno vlasništvo, no za razliku od Došena, njezina *prćija* bi ostajala u vlasništvu zadruge, u slučaju da se žena kasnije udala iz zadruge. Osim predmeta za osobnu upotrebu i za užu obitelj, *prćijom* se smatrala i zemlja, krava, ovce i novac. I u ovoj zadrugi je *prešlica* bila jedini oblik privatne imovine. Također su prihodi od poljoprivrede bili zajednički, a novcem je raspolagala *gospodarica* u dogovoru s najstarijim sinom. Kasnije je došlo do promjena u odnosu prema privatnom vlasništvu. U vrijeme kada su sinovi radili u Njemačkoj, slali su novac svaki svojoj ženi. Određenu svotu novca davale su one *gospodarici*, a dio novca ostavljale su za potrebe svoje uže obitelji. Zaradom koja je dolazila sa strane počelo se stvarati zasebno vlasništvo svake uže obitelji unutar zadruge, kojom su one slobodno raspolagale. Prema običajno-pravnim normama u ranijim zadružnim obiteljima to nije bilo moguće. Međutim za razliku od većine drugih zadruga, u Lici i uopće, u obitelji Rukavina novostečeni oblik sticanja

⁴⁸ M. HEĆIMOVIĆ-SESELJA, 1985, 14, 16.

⁴⁹ M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ Z 133; M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ Z 134; M. ČERNELIĆ, 1999, 305.

⁵⁰ M. ČERNELIĆ, 1981, EZ FFZ Z 134.

prćije nije bio jedan od uzroka diobe. Budući da su živjeli u slozi, još i prije sporazumne diobe članovi užih obitelji dogovorili su se da će se dioba provesti kad se za to steknu uvjeti, zbog svijesti da ovakav oblik obiteljske zajednice ne će više biti moguć među novim naraštajima njihove obitelji. Dakle, nikakvi posebni vanjski, pa ni unutarnji čimbenici nisu na to utjecali, već unaprijed utvrđen sporazum o prestanku ovakva načina života u trenutku kada to bude najprimjerenije i za starije i za mlađe njihove članove⁵¹

Kada je riječ o imovinskim pitanjima zadružnog života razmatrala sam samo one aspekte koji se tiču osobnog vlasništva žene i njezine uže obitelji, a pitanje kolektivnog vlasništva samo toliko koliko se ono dovodilo u vezu s privatnim. Podatci o tome u svim izvorima uglavnom su različiti, s tim da nisu sve moguće varijacije privatnoga vlasništva ni mogući oblici njihovoga korištenja bilo u privatne bilo u zadružne svrhe pojednako detaljno obrađeni u svim raspoloživim izvorima. To je i jedan od razloga njihove različitosti, premda ne i jedini. Kad je riječ privatnoj imovini, zanimljiva su uz njezino opće značenje (koje također nije posve ujednačeno u svim istraženim zadrugama) i individualna shvaćanja njezina značenja u životu pojedinaca i uže obitelji unutar zadružne obitelji. Osobito je zanimljivo što novija istraživanja ukazuju na manju zastupljenost privatne imovine unutar zadružne u ranijim fazama zadružnoga života, kao i različita poimanja vezana uz pretapanje ženine *prćije/dote* u zajedničku zadružnu imovinu ili njezina izdvajanja kao posebnog dijela osobnog ili obiteljskog privatnog vlasništva. Sve te razlike ukazuju na složenost običajno-pravnih aspekata pitanja privatnog vlasništva unutar zadruga.

Nisam se posebno bavila pitanjem kolektivnog nedjeljivog vlasništva zadruga, jer je ono regulirano općim običajno-pravnim normama i podatci su o tome relativno ujednačeni, jer je zapravo kolektivno vlasništvo jedan od glavnih čimbenika koji pojedinu obitelj određuje zadružnom, a ne njezina veličina.⁵² Privatna imovina kao iznimka ili posebna stavka unutar općeg nedjeljivog kolektivnog vlasništva, koje u pojedinim slučajevima osobito u ranijim fazama zadružnog života nema, kako je naprijed prikazano, posebno je zanimljiv i složen segment običajno-pravnih imovinskih aspekata zadružnog obiteljskog života.

⁵¹ M. ČERNELIĆ, 1999, 308, 305.

⁵² Usp. M. GAVAZZI, 1978, 82. To je konstatirao još B. Bogišić u 2. polovici 19. stoljeća na temelju istraživanja prema njegovim upitnicama koje je razaslao pravnicima, svećenicima, etnologima činovnicima i videnijim seljacima na razne strane južnoslavenskoga prostora. O tome više vidi u: V. ČULINOVIĆ KONSTANTINOVIĆ, 1993.; J. ČAPO ŽMEGAČ, 1998, 256.

4. *Zaključna razmatranja*

Na temelju nevelikog broja izvora o zadružnom životu na širem području Like, različitih vremenskih presjeka i pristupa istraživanju ovoga fenomena, pokazale su se mnoge zanimljive običajno-pravne značajke ovih obiteljskih zajednica kao i različiti specifični oblici privatne imovine. Zahvaljujući pojedinim uzorcima zadruga od sredine 19. do kraja 20. stoljeća bilo je moguće dobiti uvid u uzroke njihova raspadanja, ali istovremeno i u pojedine varijacije njezinih oblika, načina gospodarenja, upravljanja i privatne imovine, kao izraz specifičnih društvenih i obiteljskih okolnosti. Osim utjecaja unutarnjih čimbenika, posebnu su važnost imali i vanjski, osobito razvojačenje Vojne krajine, agrarna kriza i ekonomska emigracija od sredine 19. stoljeća do početka 20. stoljeća, s jedne strane, na njihovo nestajanje, a s druge strane, na preživljavanje u prilagođenim oblicima konkretnoj obiteljskoj situaciji. Na temelju takvih rezultata istraživanja može se zaključiti da je riječ o veoma složenoj problematici i da se pri donošenju određenih zaključaka o razmatranim aspektima zadružnog života treba pristupati s oprezom. Osim općih značajki, kao što je zajednički suživot i gospodarenje te kolektivno vlasništvo, pokazale su se i specifične varijacije mogućeg funkcioniranja pojedinih zadruga u različitim vremenskim presjecima. Rezultati analize pojedinih segmenata zadružnog života potvrđuju stajalište, koje je još M. Gavazzi istaknuo kao važno, naime o potrebi istraživanja pojedinačnih obiteljskih zajednica, ali i o nužnoj različitosti njihove strukture, vlasničkih odnosa, načina upravljanja i gospodarenja, rodbinskih odnosa i dr. Dakle, riječ je o složenoj socijalnoj strukturi, kao što je i proučavanje takvih zajednica složen istraživački pothvat u kojemu se zaključci ne bi smjeli brzopleto donositi. Za određenije zaključke o zadružnom obiteljskom životu u Lici bilo bi potrebno imati veći broj uzoraka pojedinačnih zadruga iz različitih razdoblja njihove egzistencije, budući da su one unutar iste zadržne obitelji u njihovim starijim i novijim naraštajima katkada bitno različite, kako su to pokazala već i ova istraživanja na manjem broju takvih uzoraka. Pri usporedbi mora se voditi računa o njihovim različitim vremenskim presjecima, različitim unutarnjim obiteljskim i vanjskim društvenim uvjetima, u okviru kojih su postojale, opstajale ili se dijelile. Također je važno obratiti pozornost i na neke uobičajene stereotipe, koji se često koriste u opisima zadružnog života. Tako je, primjerice, i u ovdje razmatranim primjerima zadruga često spominjan stereotip o ženama kao glavnim uzročnicima raspadanja zadruga. Takva se mišljenja čuju i od samih kazivača, no i te podatke također treba uzimati s rezervom, jer se radi o pojedinačnim tvrdnjama, budući da se pri istraživanju zadruga u pravilu

dobivaju pojedinačni iskazi, bilo po predaji, bilo da je riječ o osobnim svjedočanstvima pojedinih kazivača, koji su živjeli u zadnjoj fazi postojanja zadružne zajednice. Pritom su u pravilu muški kazivači iznosili takve tvrdnje o ženama. Zanimljivo je da pritom oni rijetko spominju bilo koji drugi unutarnji i vanjski uzrok diobama. Sličan je stereotip da žena ne može biti gospodarica zadruga, što je na formalnoj razini u pravilu doista tako. U primjerima prikazanih zadruga često se kao *gospodarica* zadruga spominje žena, što je bilo primjereno situaciji u tim obiteljima, budući da su muškarci uglavnom bili odsutni i doprinosili zadružnoj zajednici radom izvan nje. No formalno je u tim slučajevima *gospodar* bio stariji sin, koji je uglavnom obavljao vanjske poslove, ali sve to u dogovoru s majkom. U ovim se slučajevima može govoriti o upravljanju majke u sjeni, na neki način i o kombinaciji stvarnog i zamišljenog reda, pa čak i o dualnom obliku upravljanja zadrugom.⁵³ Ovi primjeri izdvojenih stereotipskih odgovora katkada i stavova pojedinih kazivača, samo ukazuje na nužnost razumijevanja pojava u svoj njihovoj kompleksnosti te izbjegavanja olako izrečenih zaključaka na temelju općih znanja, pojedinačnih stavova i bez dovoljno pokazatelja o njihovoj uzročno-posljedičnoj uvjetovanosti i varijacijama. Tek kada o svim tim čimbenicima imamo dovoljno pouzdanih pokazatelja mogu se s relativnom pouzdanošću donositi zaključci. U svakom slučaju u ovom radu izdvojeni pokazatelji o običajno-pravnim i imovinskim aspektima zadružnih obiteljskih zajednica u Lici, predstavljaju dobru osnovu i polazište za daljnja istraživanja sudbine obiteljskih zadruga i njihovih prijelaznih oblika u nuklearne obitelji, koje danas čine osnovnu obiteljsku jedinicu, za razliku od prošlih vremena u kojima su egzistirale usporedo sa složenim zadružnim obiteljskim zajednicama.

Literatura i izvori

Skraćenica za označavanje rukopisne arhivske građe:

Etnološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu – Zadruga = EZ FFZ Z

Odbor za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti = ONŽO

HAZU

Baltazar BOGIŠIĆ, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena*. Zagreb, 1874.

Jasna ČAPO ŽMEGAČ, Seoska društvenost, u: *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, 251-295.

Milana ČERNELIĆ, Zadruga Rukavina-Jauci iz Smiljanskog polja kod Gospića, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1999, 297-312.

---

⁵³ O različitim aspektima uloge žena u unutar zadruga uopće više vidi u: D. RIHTMAN-AUGUŠTUIN, 1984, 1689-172.

- Milana ČERNELIĆ, *Zadruga u Trnovcu*, 1981, EZ FFZ Z 133.
- Milana ČERNELIĆ, *Zadruga Došen, Brušane*, 1981, EZ FFZ Z 134.
- Ivan ČIZMIĆ, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država: doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, Globus, Zagreb, 1982.
- Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb, 1953.
- Vesna ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća, *Etnološka tribina*, 6-7, Zagreb, 1984, 51-70.
- Vesna ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, Bogišićevo proučavanje obitelji i njenih običajnopравnih instituta, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 30/1, Split, 1993, 23-36.
- Milovan GAVAZZI, Sudbina obiteljskih zadruga jugoistočne Evrope, u: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978, 80-93.
- Jadranka GRBIĆ, Hrvatska dijaspora i iseljništvo, u: *Narodne nošnje Hrvata u svijetu, tradicijsko odijevanje Hrvata izvan Republike Hrvatske* (ur. Josip Forjan), Posudionica i radionica narodnih nošnji, Zagreb, 2006, str. 4-27.
- Jure GRČEVIĆ, *Kompolje. Narodni život i običaji*. Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Kompolje, 2000 (dovršio i obradio Milan Kranjčević).
- Mara HEĆIMOVIĆ-SESELJA, *Zadruga Ivčević-Hećimović, selo Ivčević Kosa – kotar Gospić*, u: *Seljačke obiteljske zadruge*, 1, Publikacije Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 3, Zagreb, 1960, 5-17.
- Mile MIŠKULIN, *Život u zadruzi. Smiljan i Trnovac kraj Gospića*, 1898, ONŽO HAZU sig. SZ 55.
- Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881)*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1989.
- Dunja RIHTMAN AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*. Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska I*, Školska knjiga: Stvarnost, Zagreb, 1988.

COMMON-LAW AND PROPERTY ASPECTS OF LIFE IN
FAMILY COOPERATIVES OF LIKA

Summary

In this work the legal and common-law characteristics of cooperative family life are based on published and unpublished works about family cooperatives in Lika, which describe cooperative living in the period from the mid-19th until the end of the 20th century. After a critical review of the literature used, the author discusses the relationship between common-law, traditions, state legislation and cooperative family life. Referring to the contributions of B. Bogišića, which indicate the importance of the respect for common-law in the legal norms of rural families, suggesting the first law on cooperatives in the Military Border and the legal provisions of cooperatives until 1918. The following chapters show the impact of the agrarian crisis and economic emigration to the disappearance of cooperatives or their survival in specific adapted forms. A separate chapter is devoted to the influence of external and internal factors on the separation and dissolution of cooperatives by the mid-19th until the end of the 20th century. The presented examples show the diversity of forms of cooperative communal family after the separation of large cooperatives. Whilst going out into the world in search of jobs and economic solutions were often a major cause of the disintegration of cooperative families, in individual cases, cooperatives have survived precisely because of these emerging circumstances in the cooperative system of family life finding an easier way of business and securing better conditions of family life under deteriorating economic conditions. This is followed by a presentation of cooperative governance, management and the issue of private ownership in the older cooperatives in their specific forms in the final phase of communal life. Particularly interesting are recent researches, unlike some older sources, they indicate a lower prevalence of private property within the cooperatives in the early stages of the communal life and different views regarding the assimilation of a woman's dowry into a joint cooperative property or of its allocation as a separate part of the family or private property. All these differences indicate the complexity of customary and legal aspects of the issue of private property within the cooperative.

In conclusion, the author summarizes the research results. She emphasizes that for the specific conclusions about cooperative family life in Lika it was necessary to have a larger number of samples of individual cooperatives from different periods of their existence, since they are within the same cooperative family in their older and newer generations and sometimes very different, as it was also proved in this research in a limited number of such samples. The stereotypes, which are often used in descriptions of cooperative living, should be avoided, and the access for future research developments into cooperative life in a way that they perceive in all their complexity and does not amount to simple orally conclusions based on general knowledge, attitudes and individuals without sufficient indicator of their cause and consequences of conditionalities and the variations.

Keywords: family cooperatives, common law, administration, private property, Lika